

HARMAGEDŌN (AP 16,16) W KONTEKŚCIE TEOLOGICZNYM AP

Słowa kluczowe: Harmagedōn (Armagedon) – Ap 16,16 – teologia Ap 16,12–16 – duchy nieczyste – makaryzm w Ap 16,15

Key words: Harmagedōn (Armageddon) – Rev 16:16 – theology of Rev 16:12–16 – unclean spirits – macarism in Rev 16:15

Schlüsselworte: Harmagedōn (Armageddon) – Off 16,16 – Theologie in Off 16,12–16 – unreine Geister – Makarismus in Off 16,15

WSTĘP

W tekście Ap znaleźć można wiele zagadkowych symboli i sformułowań. Niektóre z nich wywoływały w historii interpretacji tej księgi spore emocje i bywały chętnie łączone z doraźnymi przeciwnikami ideologicznymi lub religijnymi. W potocznym odbiorze treści Ap na wyobraźnię działają także opisy kataklizmów i eschatologicznych konfliktów, które mają poprzedzić paruzję i ostateczną odnowę świata. Do takich wydarzeń należy bitwa, która ma się odbyć na tajemniczym miejscu *Harmagedon* (Ap 16,16). Temat *Harmagedonu* zajmuje ważną pozycję w wizjach przyszłości kreślonych w niektórych grupach religijnych¹. W przestrzeni współczesnej popkultury *Harmagedon* (lub *Armagedon*) funkcjonuje głównie jako symbol zagrożenia i nieuchronnego starcia z tym wszystkim, co zagraża cywilizacji ludzkiej w wymiarze ogólnoswiatowym, a wręcz kosmicznym². Odpowiada to popularnemu rozumieniu określenia „apokaliptyczny”, tzn. ostateczny, powiązany z kataklizmami, niezwykłym nagromadzeniem okoliczności i natężeniem działania sił destrukcyj-

* Ks. Marek Karczewski, prof. UWM, wykładowca na Wydziale Teologii UWM oraz w Wyższym Seminarium Duchownym w Elblągu.

¹ Zob. publikację Świadków Jehowy *Czym jest Armagedon?*, „Strażnica” 11 (2011), s. 10.

² Przykładem jest głośny film amerykański *Armagedon*, który wszedł na ekrany w roku 1998 w kontekście zbliżającego się roku 2000. Główna linia fabuły dotyczy wielkiej asteroidy, która nieubłaganie zmierza w kierunku Ziemi, grożąc jej zniszczeniem. Śmierć części wysłanych na asteroidę kosmonautów ratuje ludzkość przed unicestwieniem.

nych. Poniższy artykuł zawiera krótkie studium egzegetyczno-biblijne dedykowane interpretacji terminu Ἁρμαγεδών – *Harmagedon* w kontekście teologii Apokalipsy św. Jana. Stąd tytuł: *Harmagedōn (Ap 16,16) w kontekście teologicznym Ap*. Jest to zatem studium o charakterze teologicznym i jego pierwszorzędny cel stanowi uzyskanie jak najbardziej klarownego przesłania teologicznego zawartego w symbolu *Harmagedonu*. Osiągnięcie celu jest możliwe wówczas, gdy uwzględną się kontekst literacki i teologiczny całej Apokalipsy. Preferowaną metodą badawczą stanowi zatem tzw. lektura synchroniczna tekstu biblijnego. Oczywiście, sam temat sugeruje konieczność odniesienia się do innych, różnych pod względem historyczno-literackim tekstów biblijnych. Stąd konieczność odwołania się do metod diachronicznych analizy tekstu biblijnego. Posiadają one jednak charakter drugorzędny i uzupełniający.

Publikacja zawiera trzy główne punkty. W punkcie pierwszym, posiadającym charakter wprowadzający zawarto syntetyczną prezentację stanowisk dotyczących przede wszystkim interpretacji etymologii terminu oraz jego możliwych związków teologiczno-biblijnych. W punkcie drugim zaprezentowano osobiste studium egzegetyczne autora oraz związane z nim propozycje konkluzji teologiczno-biblijnych. Zwrócono uwagę na kontekst literacki użycia terminu Ἁρμαγεδών w Ap. Przeprowadzono analizę egzegetyczną Ap 16,16 wraz z tekstem tworzącym bezpośredni kontekst literacko-teologiczny tego wersetu. Omówiono także kontekst teologiczny przesłania Ap 16,16. W punkcie ostatnim dokonano podsumowania przeprowadzonych rozważań oraz zawarto postulatory o charakterze teologiczno-praktycznym, pozostające w wyraźnym kontraście z wyrwanym z kontekstu Apokalipsy, popularnym rozumieniem określenia *Harmagedon (Armagedon)*.

ἉΡΜΑΓΕΔΩΝ W DYSKUSJI NAUKOWEJ

Podstawowy problem jaki należy rozwiązać podejmując się interpretacji teologicznej określenia Ἁρμαγεδών jest zdefiniowanie, do czego się ono odnosi. W kontekście Ap 16,16 autor Ap wskazuje, że jest to nazwa hebrajska. Tymczasem zapis grecki nie ułatwia jej identyfikacji. Najprostsze wyjaśnienie to „góra Megiddo” – od słów מְגִדּוֹ הַר. Jednak, jak wskazuje wielu egzegetów istnieje tu poważna wątpliwość. Problem w tym, że Megiddo leży co najwyżej na pagórku, a nie na górze. Miasto Megiddo odgrywało rolę militarną strzegąc głównego szlaku handlowego łączącego Egipt z Asyrią, który przebiegał przez przesmyk górski między Masywem Taboru a Górami Manassesu i leżącej przed nim Doliny Jizreel. Aktualnie większość egzegetów stwierdza jednomyślnie, że można mówić o mieście Megiddo, ewentualnie o równinie rozpościerającej się w okolicy, ale fizycznie Megiddo jako góra właściwie nie istnieje. W przywoływanych bardzo często jako tło Ap 16,16 tekstach starotestamentowych³ pojawiają się: góra Tabor, jako teren militarny (Sdz 4,14: TM: הַר הַתְּבוֹר; wody Megiddo jako miejsce walki królów Kanaanu (Sdz 5,19: TM: מְגִדּוֹ; LXX: Μεγεδδω); miejsce śmierci króla Jozjasza z rąk Egipcjan (2 Krl 23,29–30: TM: מְגִדּוֹ; LXX: Μαγεδδω); miejsce płaczu (Zach 12,11: TM: מְגִדּוֹן). W żadnym z tekstów

³ Zob. G.R. Osborne, *Revelation*, Grand Rapids 2006, s. 594.

nie mówi się wprost o górze Megiddo, ale raczej o mieście. Powstaje zatem pytanie: czy można znaleźć rozwiązanie, które współbrzmi z kontekstem teologicznym Ap?

Megiddo jako odniesienie literalne

Literalne odniesienie do Megiddo, jako zbudowanego na pagórku, o istotnym znaczeniu militarnym stanowi najbardziej naturalne wyjaśnienie apokaliptycznego terminu Ἀρμαγεδών. Jako symboliczne miejsce ostatniej bitwy w historii widzą je m.in. Swete⁴, Walvoord i Thomas⁵.

Góra Karmel i szeroko pojęty teren wokół Megiddo

Niektórzy egzegeci (Lohmeyer, Farrer, Shea) łączą Megiddo, miejsce licznych bitew z Górą Karmel, miejscem rozprawy z prorokami Baala (por. 1 Krl 18,1–19,1)⁶.

Miasto Megiddo

O mieście Megiddo mówią m.in. Charles, Aune⁷. W tym przypadku Ἀρμαγεδών nawiązywałoby do עַר מְגִדּוֹן. W oparciu o spółgłoski *armgdn* można stworzyć formę użytą w Ap 16,16.

Góra zgromadzenia lub Jerozolima

Zupełnie inaczej natomiast kwestię Ἀρμαγεδών wyjaśniają znaczenie egzegeci przyznający rację Jeremiasowi⁸. Uważają oni, że w Ap 16,16 znajduje się przede wszystkim aluzja do symbolicznej góry zgromadzeń (Iz 14,13TM: הַר־מוֹעֵד), czyli Góry Syjon. Tło teologiczne stanowiłby tekst z Iz 14,12–14, który już w Nowym Testamencie jest wiązany z upadkiem szatana, natomiast w kontekście literalnym – z upadkiem króla Babilonii. Niekiedy traktuje się zapis grecki z Ap 16,16 jako zniekształcone הַר מְגִדּוֹ – góra obfitości. W tym przypadku wskazuje się na Jerozolimę, jako miejsce wydarzeń eschatologicznych (por. Jl 3,2; Zach 14,12).

⁴ H.B. Swete, *The Apocalypse of St. John. The Greek Text with Introduction Notes and Indices*, London 1907, s. 209.

⁵ Zob. zestawienie stanowisk, które prezentuje G.R. Osborne, *Revelation*, s. 595.

⁶ Tamże.

⁷ D.E. Aune, *Revelation 6–16*, Nashville 1998, s. 891–894.

⁸ J. Jeremias, "Ap Μαργεδών, w: *TWNT*, t. 1, s. 467–468; zob. G.R. Osborne, *Revelation*, s. 595.

– *μαγεδών jako wskazówka*

Caird i Kiddle sugerują, że być może należy szukać rozwiązania problemu w zestawieniu *הר* z rdzeniem *גדר* (ścinać)⁹. W formie rzeczownikowej rdzeń ów wskazywałby na górę niszczącą i spustoszoną z Jr 51,25, symbol Babilonu (por. Ap 17–18). Wskazuje się także na drugie znaczenie *גדר*, które wyrażałoby zebranie narodów na ostateczną walkę (por. Jl 3,2.12).

Góra mityczna

O luźnym związku z mitycznym obrazem walki bogów i mitycznej góry mówili natomiast Gunkel¹⁰, Bousset i Cheyne¹¹.

Bitwa Goga i Magoga

Już Charles w swoim komentarz sugerował, że właściwe tło niecodziennego określenia *Ἀρμαγεδών* tworzy przede wszystkim odniesienie do Goga i Magoga (por. Ez 38,8.21; 39,2.4.17). Sugeruje się zatem, że Ap 16,16 należy interpretować w relacji do wizji ostatecznej walki szatana i przeciwników Boga w Ap 20,8–10¹².

Prawdopodobnie więc określenie *Ἀρμαγεδών* należy wiązać z tekstami proroka Ezechiela. Możliwe, że Jan tworząc nowy termin łączy w nim różnorodne tradycje biblijne. Praktyka ta jest typowa dla symboliki Ap. Podobnie większość powiązanych z symbolami możliwych odniesień do Starego Testamentu posiada charakter kompleksowy, złożony. Ostateczne znaczenie teologiczne *Ἀρμαγεδών* nie jest jednak związane jedynie z możliwym tłem, ale przede wszystkim z oryginalnym znaczeniem tego terminu w kontekście Ap.

⁹ Zob. M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie nie tajemnica*, NKT, NT, XX, s. 320.

¹⁰ G.R. Osborne, *Revelation*, s. 595.

¹¹ Por. H.B. Swete, *The Apocalypse of St. John*, s. 210.

¹² Na pierwszorzędne znaczenie kontekstu eschatologicznego wskazuje P. Prigent, *L'Apocalypse de Saint Jean*, „Commentaire du Nouveau Testament” XIV, Genève 2000, s. 366–367.

ἌΡΜΑΓΕΔΩΝ W AP 16,16

1. Kontekst literacki Ap 16,16

1.1. Kontekst bliższy – Ap 16,12–16

Bezpośredni kontekst użycia terminu Ἄρμαγεδών stanowi wylanie szóstej czaszy w Ap 16,12–16. W sposób typowy dla Ap wylewanych czasz jest siedem (Ap 16,2.3.4.6.8.9.12.17). Czynność tę wypełniają aniołowie, którzy pojawiają się już w wizji z Ap 15,1–8. Ze świątyni Namiotu Świadcstwa (por. Ap 11,15–19) wychodzą odświętnie ubrani aniołowie, podczas, gdy jedna z Istot Żyjących podaje im naczynia pełne Bożego gniewu (Ap 15,5–8; por. 4,6). Bezpośrednio po serii siedmiu czasz następuje wizja Wielkiej Nierządniczy oraz elegia na jej definitywny upadek (Ap 17–18). Struktura literacka sekcji siedmiu czasz (Ap 16,1–21) jest oparta na podobnym schemacie, choć prezentacje poszczególnych czasz posiadają różne objętości i w szczegółach ich struktura posiada pewne elementy oryginalne¹³. Np. w przypadku trzeciej czaszy (Ap 16,4–7) występują dwa krótkie hymny komentujące wydarzenie, natomiast w opisie siódmej zawarty jest opis upadku Babilonu (Ap 16,17–21).

Również plaga szóstej czaszy w Ap 16,12–16 różni się do pozostałych nie tylko z powodu wzmianki o Harmagedonie, ale także z powodu dość rozbudowanej struktury wewnętrznej oraz nietypowego, posiadającego charakter makaryzmu, wtrącenia w Ap 16,15¹⁴. W prezentacji szóstej czaszy widoczne są cztery główne etapy narracji¹⁵: w. 12 – wylanie czaszy i jej skutek; w. 13–14 – działanie demonów mobilizujących królów ziemi; w. 15 – makaryzm; w. 16 – realizacja działania demonów z w. 14, czyli zgromadzenie królów ziemi na miejscu Harmagedon. Między poszczególnymi etapami wizji zauważalny jest ścisły związek. O ile Ap 16,12 posiada charakter typowej dla Ap plagi oraz jej bezpośredniej, nieodwołalnej realizacji, o tyle Ap 16,13–14 mówią o reakcji głównych przeciwników Boga i Baranka, którymi są Smok, Bestia i Fałszywy Prorok (por. Ap 12–13). Tą reakcją jest próba przeciwdziałania planom Boga. Zwodnicze działanie trzech demonów odpowiadających trzem symbolicznym figurom posiada konkretny cel: zebrać królów ziemi na wojnę. Zakończenie w. 14 zawierające odniesienie do „wielkiego dnia wszechmogącego Boga” sugeruje, że reakcja sił antyboskich nie stanowi dla Niego niespodzianki. W w. 16 stwierdza się, że działanie demonów przyniosło skutek oczekiwany przez Smoka i jego współpracowników. Królowie zostali zgromadzeni na miejsce zwane po hebrajsku Harmagedon (por. Ap 9,11). Na uwagę zasługuje nietypowe użycie liczby pojedynczej (συνήγαγεν) oraz mocne podkreślenie miejsca wojennego zgromadzenia poprzez podwójne użycie rodzajnika (dosł. „na tym miejscu, tym nazywa-

¹³ Zob. M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 315.

¹⁴ Zob. U. Vanni, *L'Apocalisse. Ermeneutica, esegesi, teologia*, „Supplementi alla Rivista Biblica” 17, Bologna ²1991, s. 316–318.

¹⁵ D.E. Aune, *Revelation 6–16*, Nashville 1998, s. 862.

nym po hebrajsku”). Podkreślenie to zdaje się sugerować, że miejsce to jest bardzo ważne oraz wyraźnie określone. Należy także postawić pytanie o rolę w. 15, który rozdziela w. 14 i 16 wprowadzając odrębną pod względem formy literackiej treść. Analizowany tekst Ap 16,16 stanowi więc jednocześnie logiczną część Ap 16,12–16, a jednocześnie konkluzję całej wizji szóstej czaszy.

1.2. Związki z innymi tekstami Ap

Poza koniecznością uwzględnienia kontekstu całej sekcji czasz z Ap 16,1–21 oraz do szerszego kontekstu Ap 14–16¹⁶ w analizowanym tekście Ap 16,12–16 znaleźć można inne ważne symbole, których właściwe rozumienie wymaga uwzględnienia szerszego kontekstu całej księgi. Pierwszym jest wzmianka o królach z Wschodu, którzy w wyniku szóstej plagi mogą przejść przez wysuszoną rzekę Eufrat (w. 12)¹⁷. Motyw Eufratu pojawia się także w Ap 9,14 w kontekście szóstej trąby (por. Ap 9,13a). Werset zawiera wezwanie do uwolnienia czterech aniołów związanych nad wielką rzeką Eufrat. Jego kontekst bezpośredni tworzy opis kawalerii demonicznej w Ap 9,13–21. Wizja przerażającej kawalerii posiada trzy etapy narracji: w. 13–15 – uwolnienie czterech aniołów nad Eufratem; w. 16–19 – opis niesamowitego wyglądu i działania kawalerii; w. 20–21 – negatywna reakcja ludzi, którzy się nie nawrócili. Kontekst odniesienia do Eufratu w Ap 9,14 i 16,12 jest podobny. Dodatkowo należy podkreślić, że w Ap 16,12–16 występują tylko dwa symboliczne odniesienia geograficzne, obok zaakcentowanego pod względem stylistycznym Ἀμαγεδών także wielka rzeka Eufrat (ὁ Εὐφράτης).

Z punktu widzenia teologicznego istotną rolę odgrywa także interpretacja symbolicznej trójcy z Ap 16,13: Smoka, Bestii i Fałszywego Proroka. To właśnie oni są pierwszą przyczyną Harmagedonu. Należy zatem uwzględnić ścisły związek, który Ap 16,13 posiada z Ap 12–13 (por. 16,2) oraz całą symboliczną historią tej trójcy aż do jej ostatecznego wyeliminowania w Ap 19,11–20,10. Motyw królów całej zamieszkałej ziemi (Ap 16,14) przywołuje kwestię szczególnej relacji tej symbolicznej grupy do symbolicznej historii trójcy. Z drugiej strony, mówiąc o królach należy pamiętać o niezwykle skondensowanej symbolice królewskiej zawartej w wizji Wielkiej Nierządniczy w Ap 17–18¹⁸ (por. 16,19).

W końcu, należy uwzględnić makaryzm z Ap 16,15 wkomponowany w symboliczną mini-historię mobilizowania królów ziemi na walkę w miejscu Harmagedon. Jest to jeden z siedmiu makaryzmów użytych w Ap i z całą pewnością nieprzypadkowo znalazł się właśnie w kontekście Ap 16,12–16 (por. 1,3; 14,13; 19,9; 20,6;

¹⁶ M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 315 wskazuje, że kontekst siedmiu czasz gniewu Bożego stanowią rozdz. 14–16.

¹⁷ Zob. M. Karczewski, *Reinterpretacja Księgi Rodzaju w Apokalipsie św. Jana*, Biblioteka Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego nr 55, Olsztyn 2010, s. 162.

¹⁸ Zob. D. Kotek, *Wielka Nierządnicza w Kościele*, „Studia Teologiczne” 26 (2008), s. 525–542.

22,7.14)¹⁹. Jawi się pytanie, na ile forma i treść innych makaryzmów mogą rzucić światło na interpretację Ap 16,16? Ostatecznie bowiem całość przesłania nie jest jakimś zaszyfowanym kodem, ale skierowana jest do wspólnoty wierzących zgromadzonej na liturgii.

Oczywiście związków między Ap 16,12–16 jest więcej. Te jednak wydają się posiadać zasadnicze znaczenie dla teologicznej interpretacji Ap 16,16.

2. Ap 16,16 w świetle lektury egzegetyczno-teologicznej

Podstawowy element wspólny wszystkich siedmiu czasz w Ap 16,1–21 zawarty jest w ich pełnej nazwie, która pojawia się w Ap 16,1. Są to czasy gniewu Boga, których przeznaczeniem jest wylanie ich na różne wymiary świata ludzkiego. Motyw gniewu Bożego podkreśla specyficzny charakter czasz (por. Ap 6,16; 14,8.10.19; 15,7; 18,3; 19,15). Samo wylanie czasz nawiązuje do gestów kultycznych, a jego metaforyzacja jest czymś naturalnym w starotestamentowej literaturze prorockiej (por. Iz 66,6; Jr 7,20)²⁰. Gniew Boga jest nie tyle symbolem kary, co przejawem Jego wszechmocy, swoistej walki, którą toczy Bóg o nawrócenie ludzi ku sobie. Pomimo świadectw absolutnej hegemonii Boga widzialnej w nieograniczonej niczym ingerencji w rzeczywistość stworzenia, polityki i kosmosu ludzie nie nawracają się (por. Ap 16,11)²¹. Sytuacja przypomina plagi egipskie, które choć jasno wskazywały na panowanie Boga nad światem natury, nie były przyjmowane przez Egipcjan jako argument (zob. Wj 7–12; por. Pwt 38,60).

W tej perspektywie należy zatem widzieć także otwarcie drogi dla królów ze Wschodu poprzez wylanie szóstej czaszy i osuszenie wielkiej rzeki Eufrat w Ap 16,12. Odniesienie do wielkiej rzeki Eufrat w tym wersecie nawiązuje do szerokiego spektrum tekstów starotestamentowych i pozabiblijnych, które mogą stanowić jego wielobarwne tło teologiczne. W punkcie wyjścia Eufrat obok Nilu stanowi jedną z optymalnych granic idealnego Izraela (Rdz 15,18–21; Pwt 1,7; Joz 1,4)²². Także w Ap 16,12 Eufrat jest traktowany jako symboliczna granica. W odróżnieniu od Ap 9,14 w Ap 16,12 Eufrat zostaje osuszony. Niektórzy egzegeci²³ sugerują, że osuszenie to może stanowić szeroko rozumianą aluzję do historii Wyjścia z Egiptu oraz powrotu Reszty Izraela z niewoli (zob. Wj 14,21; Joz 3,16; 4,23; Iz 11,15; 44,27; 50,2; 51,10; 4 Ezd 13,39–47). Odniesienie do rzeki Eufrat pojawia się także w tradycji prorockiej dotyczącej sądu Boga nad Babilonem (zob. Jr 50,38; 51,36). W dyskusji egzegetycznej wskazuje się także na napięcie na linii Imperium Rzymskie i nadcho-

¹⁹ Por. M. K a r c z e w s k i, *Reinterpretacja Księgi Rodzaju w Apokalipsie św. Jana*, s. 109–111.

²⁰ M. W o j c i e c h o w s k i, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 316.

²¹ Zob. R. M i g g e l b r i n k, *Gniew Boży. Znaczenie pewnej gorszącej tradycji biblijnej*, „Myśl Teologiczna” 49, Kraków 2005, s. 93–95.

²² Temat Eufratu przywołuje obietnice dane Abrahamowi i zrealizowane przez Boga po wprowadzeniu Izraela do Ziemi Obiecanej, zob. M. K a r c z e w s k i, *Reinterpretacja Księgi Rodzaju w Apokalipsie św. Jana*, s. 161.

²³ G.K. B e a l e, S.M. M c D o n o u g h, *Revelation*, w: *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, (red.) G.K. Beale, D.A. Carson, Grand Rapids – Nottingham 2007, s. 1135.

dających ze Wschodu Partów. Budzili oni postrach wśród Rzymian. Specyficzna relacja Rzym – Partowie znalazła swoje odbicie w literaturze rzymskiej²⁴. W Ap 16,12 kara nadeszła od Wschodu (por. Iz 41,2; 46,11; Dn 11,44; 1 Hen 56,5). Również w Ap 9,14–15 Eufrat jest symbolicznym miejscem, z którego pochodzą aniołowie, karzący śmiercią trzecią część ludzkości. Umiejscowienie odniesienia do Eufratu w kontekście szóstej trąby rzuca dodatkowe światło na Ap 16,12. Prawdopodobnie więc w omawianym tekście autor Ap intencjonalnie wiąże różne wątki biblijne z sytuacją historyczną Rzymu i właściwie jedynym zagrożeniem, które brano na poważnie²⁵. Przesłanie jest jasne: nadchodzą królowie realizujący plany Boga. W relacji do Ap 16,16 tej nieuchronnej perspektywie odpowiada Harmagedon, efekt mobilizacji wszystkich przeciwników Boga.

Smok i jego współpracownicy z Ap 16,13 podejmują skuteczne działanie. Fakt ten kontrastuje z zupełną niemocą ludzi dotkniętych plagami, którzy mogą jedynie bluźnić i złorzeczyć Bogu (por. Ap 16,10–11.21)²⁶. Te figury symboliczne muszą być interpretowane w kontekście Ap 12–13 oraz przy uwzględnieniu ich bardzo skondensowanej symboliki teologiczno-biblijnej²⁷. Głównym oponentem wobec planów Boga jest Szatan. To on kieruje zarówno Bestią z morza jak i Bestią z ziemi, nazywaną potem Fałszywym Prorokiem (por. Ap 13,1–18). Symboliczna charakterystyka Szatana jako Smoka w Ap 12 nie pozostawia żadnych wątpliwości, że w sposób bezpardonowy i konsekwentny próbuje on budować własne imperium. Jest ono zamknięte na Boga i wrogie wobec chrześcijan (zob. Ap 13; 17–18). Szatan walczy z Bogiem. Motywy bitwy z Ap 19,11–21; 20,8 są naturalną konsekwencją wizji pełnego przemocy i agresji króla z Ap 12,3–17. Królowie walczą z Barankiem Królem Królów i Panem Panów ponieważ są kierowani przez siły Zła (Ap 17,12–14; 19,16)²⁸. Nieczysty charakter działania Zła podkreślają trzy duchy demonów (Ap 16,14: πνεύματα δαμμονίων). Wyrażenie może posiadać dwa znaczenia: „duchy demoniczne” lub „duchy, które są demonami”²⁹. Ich liczba odpowiada anty-trójcy. Można zatem powiedzieć, że wszystkie siły anty-boskie jednoczą się w jednym celu: by zmierzyć się z Bogiem. Demony, przedstawione jako żaby, symbole plag egipskich, zwierząt nieczystych i bałwochwalstwa (por. Wj 8,2–11; Ps 77,45; 104,30; Mdr 19,10; Kpł 11,9–12.41–47³⁰). Czynią one znaki (σημεῖα) i wpły-

²⁴ D.E. Aune, *Revelation 6–16*, s. 891–894.

²⁵ Por. M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 318.

²⁶ R. Miggelbrink, *Gniew Boży*, s. 95–96 – stwierdza, że gniew ludzi dotkniętych plagami jest przejawem zatwardziałości ich serca.

²⁷ Zob. M. Karczewski, *Dynamika symbolu w Ap 12,3–4a*, *SE IV* (2002), s. 210–216; Tenże, „Któż jest podobny do bestii...? (Ap 13,4). Struktury władzy między historią a prorocstwem”, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 41,1 (2008), s. 11–18.

²⁸ Zob. M. Karczewski, *Jeżus Chrystus jako „Król królów i Pan panów” (Ap 17,14b; 19,16) na tle teologii Apokalipsy*, w: *Ewangelia o królestwie*, (red.) A. Paciorek, A. Czaja, A. Tronina, „Scripturae Lumen” 1, Lublin 2009, s. 265–281.

²⁹ G.K. Beale, *The Book of Revelation*, Grand Rapids 1999, s. 833.

³⁰ G.K. Beale, *The Book of Revelation*, s. 832; por. A. Tronina, *Księga Kapłańska*, *NKB. ST III*, s. 181.

wają na królów ziemi³¹. Ich działanie przypomina zwodzenie Fałszywego Proroka z Ap 13,13–15.

Tekst Ap 16,14b wskazuje, że gromadzenie królów ziemi na wojnę przeciwko Bogu jest przygotowywaniem do wielkiego dnia wszechmogącego Boga. Jest zatem jasne, że działania demonów są niejako wpisane w plany Boga (por. Ap 9). Określenie „wielki dzień Boga” nawiązuje do apokaliptyki Starego Testamentu i apokryfów (por. Ez 38–39; Zach 12,1–9; 1 Hen 56,5; 90,13–19; 1 QM)³². Termin „dzień Pański” budził bowiem jednoznaczne skojarzenia. Jego nadejście musiało budzić trwogę grzeszników, jednak dla Reszty Izraela oznaczał on moment ostatecznego wyzwolenia i wywyższenia. Nie było żadnych wątpliwości jaki będzie przebieg dnia Pańskiego. Bóg objawiał się jako Pan historii i sędzia. Absolutny charakter panowania Boga nad historią jest wyrażony poprzez sformułowanie „Bóg, który jest wszechmogący” – ὁ θεός ὁ παντοκράτωρ (por. Ap 1,8; 4,8; 11,17; 15,3; 16,7; 19,6.15; 21,22). Pokreślenie wszechmocy Boga wprowadza niejako błogosławieństwo w Ap 16,15. Temat z Ap 16,14 znajduje swój epilog w Ap 16,16. Bitwa odbędzie się na miejscu określanym po hebrajsku lub aramejsku jako Harmagedon. Tam właśnie demony zgromadziły królów ziemi. W kontekście Ap królowie ziemi³³ przewodzą wszystkim kategoriom ludzi, którzy są wrodzy wobec Boga i Kościoła (Ap 6,12–17; 17,2.16–18; 18,9; por. Ps 2,1–2). Oni też zwracają się przeciwko Jezusowi Chrystusowi (Ap 17,14; 19,19)³⁴.

Jak wspomniano, istnieją różne możliwości interpretacji symbolicznego miejsca bitwy. Jednoznaczne wskazanie konkretnego miejsca geograficznego jest trudne. Możliwe, że autor Ap intencjonalnie wprowadza atmosferę tajemnicy, podkreślając ją poprzez użycie semickiego terminu, zawierającego różne skojarzenia³⁵. Być może nie chodzi więc o wskazanie konkretnego miejsca, ale o symboliczne miejsce w historii zbawienia³⁶. Jest to walka królów ziemi przeciw Barankowi i jego armii (por. Ap 17,14; 19,19)³⁷. Z jednej strony, istnieje wiele przesłanek, by bitwę tę

³¹ P. Prigent, *L'Apocalypse de Saint Jean*, s. 365 określa je jako duchy, które są demonami. Jako typowy przykład ich działania Prigent wskazuje opis uwolnienia opętanego z Łk 4,33–35. Kwestia interpretacji terminu „demon” w środowisku nowotestamentowym jest ciągle dyskusyjna. Nie brakuje opinii, jakoby literackie odniesienie do demonów stanowiło w rzeczywistości opis jakiejś choroby psychicznej czy dziwnych zachowań człowieka określanego jako opętanego. Jednak Ap 16,14.16 oraz Łk 4,33–35 prezentują konkretną aktywność duchów nieczystych wyrażoną w omamianiu lub w aklamacji wypowiedzianej wobec Chrystusa. Trudno traktować teksty, w których złe duchy mówią, wchodzą w dialog, działają, panują nad człowiekiem jako opisy problemów psychicznych. Czynienie znaków, nawet przy uwzględnieniu całego biblijnego i pozabiblijnego tła historyczno-religijnego problemu udawanego prorokowania, wyroczni i magii, posiada jeden cel: przekonać, doprowadzić do konkretnych wniosków, wzbudzić przekonanie. Jest to zatem działanie wymagające wielkiej inteligencji, typowe dla Szatana i jego aniołów.

³² Zob. M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 319.

³³ Zob. D.E. Aune, *Revelation 17–22*, Nashville 1998, s. 916, 930–931.

³⁴ Szerzej zob. M. Karzewski, *Jezus Chrystus jako „Król królów i Pan panów” (Ap 17,14b; 19,16) na tle teologii Apokalipsy*, s. 267–272.

³⁵ J. Jeremias, „Ap Μαργεδών”, s. 468.

³⁶ H. Giesen, *Johannesapokalypse*, „Stuttgarter Kleiner Kommentar Neues Testament” 18, Stuttgart 1986, s. 127.

³⁷ P. Prigent, *L'Apocalypse de Saint Jean*, s. 365.

związać z walką Jeźdźca na białym koniu z Ap 19,11–21³⁸. Wskazują na to przede wszystkim akcentowanie symbolu królów ziemi oraz obecność współpracowników Szatana, którzy sami biorą w tej symbolicznej bitwie udział (por. Ap 19,16.18–19). Z drugiej strony – temat wielkiego dnia Boga Wszchemogącego lepiej pasuje do ostatniej bitwy Szatana przedstawionej w Ap 20,7–10 jako walka Goga i Magoga (por. Ez 38–39). Bezpośrednio po niej następuje opis sądu. Problem stanowi tu jednak zupełny brak wzmianki o królach ziemi oraz brak współpracowników Szatana. W odróżnieniu od Ap 16,13–14 w Ap 20,7 Szatan działa sam. Niekiedy wskazuje się na liczne związki łączące zaczerpnięty z Ez 38–39 motyw wojny Goga i Magoga z wszystkimi trzema tekstami: Ap 16,14–16; 19,11–21 oraz 20,8–10³⁹. Jednakże nie zmienia to faktu, że bezpośrednie odniesienie pojawia się jedynie w Ap 20,8. Można natomiast potwierdzić, że bitwa Harmagedon wiąże się z czasem eschatologicznym i ostatecznie skończy epokę istnienia fałszywych kultów oraz systemów polityczno-gospodarczych wrogich Bogu.

Wielu egezetów wyraża opinię, że Ap 16,15 zupełnie nie pasuje do zawartości szóstej czaszy oraz do tematyki Harmagedonu. Zawiera on bowiem krótkie wprowadzenie samego Jezusa oraz błogosławieństwo, które posiada formę przestrogi, by nie być nagim, czuć i dbać o swoje szaty. Z powodu swojej formy literackiej i odrębnej, na pierwszy rzut oka, tematyki, bywa on często określany jako wtrącenie⁴⁰. Wydaje się jednak, że właśnie Ap 16,15 może posiadać istotne znaczenie dla rozumienia teologicznego przesłania Ap 16,12–16.

Waga Ap 16,15 jest sygnalizowana w różny sposób. Przede wszystkim, na uwagę zasługuje fakt, że podobnie jak w *Listach do Kościołów* Jezus mówi w pierwszej osobie. Słowa Jezusa rozpoczynają się do wykrzyknika ἰδοὺ. Jest on często stosowany w Ap w celu szczególnego wzbudzenia uwagi wspólnoty słuchaczy (por. Ap 1,3). Istotne znaczenie posiada czasownik ἔρχομαι, który w kontekście teologicznym Ap charakteryzuje się oryginalnym znaczeniem. Pojawia się przede wszystkim w odniesieniu do dynamicznej obecności Boga (Ap 1,4) i Chrystusa (Ap 1,7). Użycie ἔρχομαι podkreśla nieuchronny rozwój historii w kierunku ostatecznej realizacji królowania Chrystusa⁴¹. Jest to więc coś więcej, niż typowe dla wielu przekładów zwykłe stwierdzenie „przyjdę”. Raczej należałoby podkreślić perspektywę trwania: „przyjdę, ale już jestem w drodze”. Stwierdzenie ἔρχομαι ὡς κλέπτῃς współbrzmi z zawartymi w ewangelicznym nauczaniu Jezusa wezwaniami do czujności i gotowości na Jego niespodziewane przyjście (por. Mk 13,13–37; Mt 24,46; 25,10.13; Łk 12,37–40). Przekonanie o bliskim powrocie Jezusa i konieczności czuwania widoczne jest także w innych pismach nowotestamentowych (por. 1 Tes 5,2–4; 2 Pt 3,10). Błogosławieństwo w Ap 16,15b akcentuje najpierw postawę czuwania i strzeżenia. Użycie imiesłowu czasu teraźniejszego wyraża kontynuację, ciągłość

³⁸ J. J e r e m i a s, „Ap Μαγεδών, s. 468.

³⁹ B. K o w a l s k i, *Die Rezeption des Propheten Ezechiel in der Offenbarung des Johannes*, Stuttgarter Biblische Beiträge 52, Stuttgart 2004, s. 394–407. Apokaliptyczna tradycja o wojnie Goga i Magoga z Ez 38–39 wpłynęła na liczne biblijne teksty apokaliptyczne (Za 14, Dn 7–12; Mt 24–25), zob. J. H o m e r s k i, *Księga Ezechiela*, Lublin 1998, s. 160.

⁴⁰ Zob. M. W o j c i e c h o w s k i, *Apokalipsa świętego Jana*, s. 319.

⁴¹ Zob. J.F.T. C u a d r a d o, „El viniente”. *Estudio exegetico y teológico del verbo EPXEΘΩI en la literatura joánica*, Navarra 1993.

czuwania i strzeżenia szat (ὁ γρηγορῶν καὶ τηρῶν). W kontekście Ap zauważalny jest bardzo bliski związek Ap 16,15 i Ap 3,1–3. Wspólnota Kościoła w Sardes jest jakby w letargu, stanie bliskim śmierci (Ap 3,1)⁴². W Ap Jezus wzywa Kościół do ciągłej czujności (Ap 3,2: γίλου γρηγορῶν – „stawaj się czuwający”). Podobnie jak Ap 16,15a w Ap 3,3 podkreśla się możliwość niespodziewanego przyjscia Jezusa, który przyjdzie jak złodziej (ἥξω ὡς κλέπτης). Ap 3,3 zawiera także konkretne wskazówki, na czym ma polegać postawa czuwania. Są to podane w formie nakazu: pamiętać o tradycji, strzeżenie jej i zmiana sposobu myślenia. W Ap 3,2 zawarte jest wezwanie do utwierdzenia, tych którzy mieli umrzeć. Podobnie w kontekście działania sił Zła w Ap 16,13–16 Jezus wzywa wprost do przyjęcia postawy czujności. Czujność jest powiązana ściśle z troską o „szaty”. Przestroga nawiązuje do sytuacji z *Listu do Kościoła w Laodycei*. Fałszywe poczucie bezpieczeństwa i samowystarczalności jest określone jako nagość (por. Ap 3,18).

Warto podkreślić, że na tle siedmiu makaryzmów (Ap 1,3; 16,15; 14,13; 19,9; 20,6; 22,7.14)⁴³ tylko trzy można określić, jako bezpośrednio wypowiedziane przez Jezusa (Ap 16,15; 22,7.14). W Ap 22,7a, podobnie jak w Ap 16,15a padają podobne słowa: „a oto przyjdę wkrótce: (καὶ ἰδοὺ ἔρχομαι ταχύ). W Ap 22,7b przedmiotem nieustannego strzeżenia (ὁ τηρῶν) są słowa prorocтва zawarte w księdze. Natomiast w Ap 22,14⁴⁴ pojawia się błogosławieństwo płuczących swoje szaty, aby mieć władzę nad drzewem życia i wejść do nowej Jerozolimy. Należy zaznaczyć, że w odniesieniu do szat w obydwu porównywanych tekstach Ap użyto innych terminów (Ap 16,15: ἱμάτιον; Ap 22,14: στολή). Różnica ta prawdopodobnie nie jest przypadkowa, ponieważ ἱμάτιον wyraża szaty w sensie jakości ich posiadaczy (por. Ap 3,4.5; 4,4; 19.13.16), natomiast στολή podkreśla dodatkowo indywidualne cechy charakteru jej posiadacza (por. Ap 6,11; 7,9.13.14). Także w kwestii obecnej w Ap 16,15 czynności strzeżenia szat *List do Kościoła w Sardes* dostarcza interesujących informacji. W świetle Ap 3,4 staje się jasne, że można splamić szaty, ale można jest także zachować. W obietnicy dla zwycięzcy zawartej w tym liście pojawia się obietnica otrzymania szat białych, symbolizujących udział w zmartwychwstaniu i życiu wiecznym (por. Ap 4,4)⁴⁵. Wydaje się zatem, że w kontekście Ap 16,15 na pierwszy plan wysuwa się wezwanie do zachowania czystości szat oraz zachowanie perspektywy przywdziania białych szat życia z Jezusem (por. Ap 3,18). Wezwanie do zachowania czystych szat (por. Ap 3,4) pozostaje w kontraście ze zwrotem za pomocą znaków, które prowadzi królów ziemi do zwrócenia się przeciwko Bogu i Barankowi.

Podczas, gdy w Ap 16,12–14.16 zdaje się przeważać ton eschatologiczny, słowa Jezusa zawierające konkretne błogosławieństwo kierowane są do chrześcijanina tu i teraz. Poszerzają perspektywę teologiczną, a właściwie wprowadzają dynamikę w teologiczną interpretację Harmagedonu. Zamiast zastanawiać się nad miejscem

⁴² G. R a v a s i, *Apokalipsa*, Kielce 2002, s. 38 stwierdza, że wspólnota łądzi się, że jest żywa, ale w rzeczywistości przeżywa agonię.

⁴³ Zob. M. K a r c z e w s k i, *Reinterpretacja Księgi Rodzaju*, s. 109–111.

⁴⁴ Należy przyznać, że przypisanie błogosławieństwa bezpośrednio Jezusowi nie jest oczywiste, ale możliwe. Ap 22,14 stanowi część specyficznego tekstu Ap określanego jako końcowy dialog liturgiczny, zob. M. K a r c z e w s k i, *Reinterpretacja Księgi Rodzaju*, s. 105–109.

⁴⁵ Zob. U. V a n n i, *L'Apocalisse*, s. 154.

i przypuszczalną datą wielkiej eschatologicznej bitwy, warto trwać z łączności z Jezusem unikając marazmu i wpływów zła. Wynik Harmagedonu jest bowiem przesądzony. To, co z perspektywy Smoka może być odczytywane jako spektakularny sukces, podlega całkowitej kontroli Boga. Żaden potencjał władzy ludzkiej nie jest w stanie zniszczyć ani realnie pokonać Baranka, ponieważ jest On jedynym prawdziwym władcą (Ap 1,5).

PRÓBA PODSUMOWANIA – ‘ΑΡΜΑΓΕΔΩΝ – SYMBOL NADZIEI?

Krótkie poszukiwanie teologicznego sensu terminu ‘Αρμαγεδών w Ap 16,16 prowadzi sformułowania następujących wniosków końcowych oraz postulatów o charakterze pastoralnym. Istotną rolę w interpretacji teologicznej odgrywa kontekst bezpośredni Ap 16,16, w szczególności zaś Ap 16,12–15. Przesłanie Ap 16,12–16 skierowane jest do konkretnego odbiorcy, którym byli pierwsi chrześcijanie z przełomu I/II w. po Chr. Tekst ten zachowuje jednakże swoją aktualność i jako Słowo Boże powinien inspirować współczesne i kolejne pokolenia chrześcijan. Szczególną wymowę praktyczno-teologiczną zachowują tu słowa Chrystusa z Ap 16,15.

Wydaje się, że nie istnieje możliwość geograficznej identyfikacji symbolicznej „Góry Megiddo”. Możliwe, że w nazwie tej następuje spotkanie różnych możliwych aluzji biblijnych i pozabiblijnych. Szczególną rolę odgrywa tu tradycja apokaliptyczna zaczerpnięta z Ez 38–39, która jednak została przedstawiona w nowy, oryginalny, typowy dla teologii Ap sposób. Harmagedon jest symbolem, który informuje, przestrzega i niesie nadzieję jednocześnie. Informacja dotyczy samej przyszłości eschatologicznej, która charakteryzuje się radykalizacją konfliktu między siłami anty-boskimi a Bogiem, Barankiem i Kościołem. Autor Ap przestrzega przed lekceważeniem potencjału wrogiego Boga. Jego oddziaływanie na ludzkość jest bowiem bardzo efektywne. Chrześcijanin nie powinien o tym zapominać i „chodzić nago”. Jego wiara może bowiem stać się karykaturą prawdziwego przyłgnięcia do Baranka i zatracić zupełnie perspektywę wieczności. Harmagedon wzywa do czujności. Nie może jednak budzić panicznego strachu, ponieważ całość wydarzeń historycznych podlega absolutnej kontroli Boga. Także Harmagedon, pozornie budzące grozę apogeum szatańskiej i ludzkiej walki z Bogiem i Barankiem, stanowi moment ostatecznej porażki zła. Harmagedon jest ostatnim etapem na drodze do ostatecznego wypełnienia się zwycięstwa Jezusa Chrystusa, Baranka zabitego i zmartwychwstałego.

Z perspektywy praktyczno-teologicznej głoszenie homilii lub katechez o Harmagedonie może wydawać się zachowaniem ekstremalnym. Harmagedon zdaje się pasować do fantastycznych filmów fabularnych, ale nie do przepowiadania. Warto to przemyśleć. Warto zdawać sobie sprawę z działania mocy i potęg, które walczą z Bogiem i Kościołem. Jeszcze bardziej warto wzmocnić swoją nadzieję na ostateczną odnowę stworzenia i udział w wiecznym życiu Boga.

**ARMAGEDDON (Rev 16:16) IN THEOLOGICAL CONTEXT
OF THE APOCALYPSE**

SUMMARY

The term Armageddon (Ἄρμαγεδών) appears in Rev 16:16. Author tries to interpret this term in the original literary and theological context of the Apocalypse. This article contains three structural points: different exegetical interpretations of the term Armageddon; Armageddon in Rev 16:16 – exegetical-theological analysis of author; conclusions and pastoral demands. This indicates the importance of Rev 16:15 and the symbolic figure of the satanic reality. In Revelation, Armageddon is not a symbol of destruction, but the final victory of God over Satan.

**ARMAGEDDON (Off 16,16) IM THEOLOGISCHEN KONTEXT
DER APOKALYPSE**

ZUSAMMENFASSUNG

Der Begriff Armageddon (Ἄρμαγεδών) erscheint in Off 16,16. Der Autor dieses Artikels versucht ihn im originalen literarischen und theologischen Kontext der Offenbarung des Johannes zu interpretieren. Der Artikel enthält drei Punkte: verschiedene exegetische Interpretationen von Armageddon; Armageddon – eine exegetisch-theologische Analyse des Autors; Konklusionen und pastorale Postulate. Ein Höhepunkt der Exegese bildet der Kommentar zu Rev 16,15. Eine wichtige Rolle spielt auch die Satanologie der Offenbarung. Der Armageddon ist kein Symbol der Vernichtung sondern verspricht den endgültigen Sieg Gottes über den Satan.